

**До питання про ефективність державного контролю за
Православною Церквою протягом
другої половини 1970-х – першої половини 1980-х років
(на прикладі Київського Покровського монастиря)**

Ферт А. О.

У цій статті проаналізовано питання ефективності державного контролю за православними монастирями Києва у 1970–1980 роках. На основі архівних матеріалів, автором досліджено два випадки у Покровському монастирі, на прикладі яких стають очевидними слабкі сторони політики «ослаблення впливу церкви в рамках закону».

Ключові слова: Російська Православна Церква, Український екзархат, монастирі, законодавство про релігійні культу, комісії сприяння, стратегії підкорених

У період, що дістав назву «застою», життя Православної Церкви в Радянському Союзі відносно стабілізувалося: більше не було масового закриття храмів чи демагогічних обіцянок покінчити з релігією. «Беззубий сталінізм» того часу зумів виробити нову формулу взаємодії з Російською Православною Церквою, що чи не найкраще описана в секретній директиві Ради у справах релігій до своїх уповноважених у 1966 році: «обмежити і ослабити вплив церковників, проте зробити це в рамках закону» [18; 114].

Аби досягти цього, було задіяно кілька нових інститутів на додаток до Ради у справах релігій, що мали взяти під «усебічний контроль» кожен православну громаду у державі. Серед них були т. зв. громадські комісії сприяння виконанню законодавства про релігійні культу райвиконкомів рад депутатів (громадські неоплачувані об'єднання, що створювалися «в порядку партійної дисципліни»), міліція, районні фінансові відділи, санітарна та пожежна інспекції тощо.

Представники цих органів мали здійснювати контроль за усіма без винятку сторонами діяльності Церкви: від того, як ведеться фінансова документація парафій і до того, що священники говорять у проповідях [11, арк. 48]. Особливу увагу контролери приділяли монастирям, яких у Києві було два – Флорівський та Покровський. У масштабах Союзу цифра ця була величезною, адже загальна кількість діючих обителів протягом 1970-1980 років не перевищувала 16.

У цій статті буде розглянуто проблему ефективності такого контролю на прикладі Покровського жіночого монастиря: увагу буде зосереджено не стільки на виявленні порушень, скільки на їх усуненні. Відповідно, буде показано слабкі сторони у процесі контролювання Церкви.

Проблематика Православної Церкви в СРСР у період «застою» розглянута у працях Дмитра Поспеловського, Володимира Пашенка, Сергія Жилюка, Петра Бондарчука, Лариси Паніної, Людмили Загребельної та багато інших. Однак жоден з них не ставить питання про те, чи була держава ефективною у здійсненні контролю.

Тож вельми цікавими є для нас напрацювання Вільяма Флетчера щодо «ситуації перемовин» - як моделі для пояснення неформальних стосунків між Церквою та владою у СРСР [21], а також концепція австралійської дослідниці Шейли Фіцпатрик про «стратегії підкорених», [20], що була успішно апробована для досліджень історії Церкви в СРСР Наталею Шліхтою.

Концепція В. Флетчера про неформальні стосунки держави з Церквою відштовхується від ідеї симбіозу, де кожна зі сторін, не виходячи за межі офіційного політичного дискурсу, досягає компромісу та консенсусу [21, 96-97].

Близьку до Флетчерових ідей концепцію «стратегій підкорених», сама Ш. Фіцпатрик визначила як: «хитрощі, за допомогою яких слабкі намагаються захистити себе і відстояти свої права». У своїй монографії «Сталінські селяни» вона уточнює, що йдеться про «набір шляхів, завдяки яким людина, якій випало на долю виконувати накази, а не віддавати їх, отримує можливість досягти того, чого вона хоче» [20, 4-5].

Джерелами для статті слугують архівні документи з фондів Ради у справах релігій, фонду виконкому ради депутатів Шевченківського

району Києва (в якому діяв Покровський монастир). Почасти залучено его-документи, однак безпосередніх свідчень про монастир автору знайти не вдалося; тож у статті використано его-документи з коменоративного проекту Макаріївської церкви на Київській Татарці (що знаходилася поряд із Покровським монастирем) та чинне на той час законодавство про культу.

*

На початку 1979 р. ігуменя Покровського монастиря Маргарита (Зюкіна) отримала від Шевченківського райвиконкому дозвіл на частковий ремонт дзвіниці монастиря. Однак, щойно ремонт розпочався, Маргарита несподівано розпорядилася розібрати дзвіницю, а на її місці збудувати нову – кам'яну, із залізним дахом [3, арк. 89].

Наприкінці року, коли монастир з перевіркою відвідав інспектор Ради у справах релігій М. Божко, з новобудови ще не зняли риштування: «Замість плаского даху завершується будівництво куполу, завдяки якому будівля виглядає як типова культова споруда» [3, арк. 89].

Однак не стільки будівництво вразило інспектора, як те, що: «Згідно заяви ігумені, представники Шевченківського райвиконкому та уповноважений Ради по м. Києву тов. Руденко В. бачили, що в монастирі порушено дозвіл виконкому, однак не надали цьому значення». І це можна було б трактувати як спробу звести наклеп на наглядові інституції, якби не фраза наприкінці звіту Божка: «Незрозумілу позицію зайняв з цього питання уповноважений Ради тов. Руденко В., який не вбачає порушення в будівництві нової дзвіниці на місті старої без відповідного дозволу» [3, арк. 90].

Сам той факт, що ігуменя Маргарита збудувала дзвіницю без відповідного дозволу – вже промовистий, адже вона не змогла б ховати її за будівельними риштуваннями постійно. Вона очевидно усвідомлювала, що «порушення» рано чи пізно буде виявлено, але все одно дзвіницю збудувала. Зважитися на такий крок без підтримки когось з органів влади вона навряд чи змогла б. Особливо враховуючи те, що занадто великий Покровський монастир міська влада ще з 1975 року планувала перетворити на історико-культурний заповідник [7, арк. 10], і порушення законодавства могло б стати чудовим приводом, аби це зробити.

Проте в результаті нічого не сталося: дзвіницю не розібрали,

Маргариту не звільнили, монастир не закрили. Ігуменя просто сплатила 50 карбованців штрафу за адміністративне правопорушення [3, арк. 91].

Не викликає подиву, що після відносно вдалого для монастиря фіналу історії з дзвіницею, ігуменя, використовуючи знову ж таки дозвіл на ремонт, збудувала «незаконний цегляний» сарай (замість старого дерев'яного) на території обителі у 1980 році [4, арк. 37-38], чим одразу налаштувала проти себе щойнопризначеного уповноваженого по місту Києву М. Донченка. Потягом 1980-1981 рр. він двічі звертався до Шевченківського райвиконкому, аби той стягнув штраф з Маргарити, однак – безрезультатно [12, арк. 16]. Навпаки, у середині 1981 року, райвиконком постановив взяти на баланс райжилуправління новобудову [12, арк. 17] і таким чином легалізував її.

Цих проблем чомусь зовсім не помічав заступник Донченка А. Кузнєцов. 2 червня 1981 року, майже одночасно з другою скаргою свого безпосереднього начальника, він подав звіт Миколі Колеснику, голові Ради у справах релігій, щодо «стану контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу в Шевченківському районі», в якому не відзначив жодної проблеми із Покровським монастирем чи ігуменю Маргаритою. Навпаки, з цього звіту випливало, що обитель знаходиться під «усебічним» контролем, а в райфінвідділі, санепідемінапекції, пожежній інспекції та податковій є «спеціальні люди», які займаються безпосередньо монастирем, а комісія сприяння Шевченківського райвиконкому під головуванням Тамари Захожої «основну увагу» приділяє саме контролю за черницями [12, арк. 14-17].

*

У ніч з 30 на 1 липня 1981 року в покрівлю Микільського собору Покровського монастиря вдарила блискавка, спричинивши велику пожежу [16, с. 57]. Було зруйновано центральне перекриття, а також пошкоджено інтер'єр храму.

Незважаючи на масштаб руйнувань, члени техкомісії Шевченківського райвиконкому рекомендували провести «частковий ремонт» будівлі [8, арк. 158]. Це означало, що питання ремонтних робіт не буде виноситися вище рівня району (навідміну від "капітального ремонту", для якого була б потрібна санкція від Ради у справах релігій). І вже 10 серпня райвиконком доручив Тамарі

Захожій, заступниці голови виконкому та очільниці районної комісії сприяння, контролювати процес відновлення собору [8, арк. 159].

Ремонт даху тривав десь до початку 1982 р., а по його завершенні розпочалося найцікавіше: «під час внутрішнього ремонту собору... використовуючи поставлені будівельні риштування, ігуменя Маргарита благословила розписувати храм. Дозвіл влади на розпис собору не було отримано... ніхто з чиновників не помітив, як за риштуваннями розписали храм» [16, с. 57]. За усною монастирською легендою для виконання «таємних» розписів – риштування забили фанерою і завісили тканиною.

Розписи тривали протягом більше ніж року, коли врешті їх було «виявлено». Сталося це 8 вересня 1983 року. У протоколі засідання Шевченківського виконкому, що відбулося в цей день, немає жодного натяку на те, звідки чиновники взагалі дізналися про розписи. Вони лише утворили спеціальну слідчу комісію, яка мала оцінити шкоду від «живописних зображень» у соборі. Тамара Захожа на засіданні виконкому була відсутня через хворобу і до складу слідчої комісії не ввійшла [9, арк. 5].

Наступного дня, 10 вересня, уповноважений Донченко, який за два роки інспекцій у монастирі «не помітив, як за ремонтними риштуваннями розписали храм», доповідав голові Ради у справах релігій Колеснику: «Виявлено нанесення живописних зображень на 90% поверхні» [6, арк. 7-8]. А далі прямо звинувачував митрополита Київського Філарета (Денисенка) у потуранні ігумені. «Необхідно провести з Філаретом роботу» [6, арк. 8], - резюмував він (однак, відповідно до посадових інструкцій, Донченко як уповноважений мав сам «проводити роботу» з екзархом, чого він не зробив).

Здавалося, що от-от настоятельку звільнять, а монастир закриють за грубе порушення. Однак, коли за тиждень собор відвідала слідча комісія, нічого такого не сталося. Поглянувши на розписи, члени комісії констатували: «живописні роботи виконані грамотно; на гідному та професійному рівні; технічної шкоди не несуть» [6, арк. 10-11]. І на цьому все закінчилося – ігуменю не просто не звільнили, її навіть не оштрафували за розпис 90% поверхні собору.

Нема потреби доводити, що численні інспектори, які відвідували собор протягом майже двох років, не могли не побачити розписів, і якщо будівельні риштування були постійно завішані/закриті – вже

сам цей факт мав би їх насторожити. Заступник уповноваженого по Києву А. Кузнецов протягом 1981-83 рр. з року в рік подавав звіти про «посилення усебічного контролю за монастирем» [12, арк. 14-17; 13, арк. 9-15]. Тож він або не бачив порушень у соборі, бо не бував там і здійснював усебічний контроль лише на папері; чи був із черницями у змові.

Крім того, привертає увагу і те, що 22 листопада 1982 р. (у розпал процесу «таємного» розписування) Микільський собор несподівано отримав статус «пам'ятки архітектури місцевого значення» [6, арк. 7-8]. Важко уявити, що надання такого статусу могло відбутися без попередньої оцінки стану собору.

Ну і звернімо увагу на Тамару Захожу. Саме вона відповідала за перебіг ремонтних робіт, вона ж – як голова комісії сприяння – мала б складати регулярні звіти про «дотримання законодавства про релігійні культури» (що вона і робила, не згадуючи в цих звітах про «порушення»). Без неї тримати розписи у таємниці було б надзвичайно важко, і ми можемо припустити, що вона була із ігуменею заодно.

На користь цієї версії свідчить те, що Захожа неодноразово допомагала сусідній з монастирем Макаріївській церкві. Парафіянин цього храму Леонід Яскевич у своїх спогадах писав: «У 70-х (1973 рік – А.Ф.) роках виявилось, що стіни храму... зовсім занепали і потребують капітального ремонту... Тільки за активного сприяння зам. голови райвиконкому Захожої Т.В. дозвіл на ремонт вдалося отримати» [19]. А настоятель Макаріївського храму о. Анатолій Затовський згадує, як 1984 року задумав збудувати підсобне приміщення на території церкви, і староста порадила йому звернутися до секретаря виконкому Тамари Захожої, яка «часто виручала церкву з тупикових ситуацій». Захожа напоумила священника оформити запит не на «нове будівництво», а на «перенесення будівлі старого сараю на 15 метрів ближче до дороги» (нагадує схожу ситуацію з будівництвом-ремонтom дзвіниці у Покровському монастирі), сказавши, що лише тоді громада отримає дозвіл [15, 323].

Тож, якщо заступниця голови виконкому і заступник уповноваженого у справах релігій знали про порушення ігумені, то події навколо «виявлення» розписів 8 вересня 1983 року були нічим іншим, як спробою їхньої легалізації. Монастир і місцева влада

таким чином опинилися у «ситуації перемовин» (використовуючи термінологію Вільяма Флетчера) [21, 97], де кожен зумів здобути те, що йому було потрібно: монастир розписи, а місцева влада формальних «винних», яких можна було покарати – Тамара Захожа після 8 вересня втратила посаду очільниці районної комісії сприяння. Однак реальний наслідок втрати нею додаткової неоплачуваної роботи у вихідні дні, зі збереженням оплачуваної посади заступниці голови Шевченківського райвиконкому, був мізерним [14; арк. 27-30].

*

Подібно до «сталінських селян», черниці Київського Покровського монастиря на зламі 1970-1980-х років «приймали запропоновані державою правила гри» і намагалися використати їх для продукування нових, часом навіть цілком протилежних цим правилам, сенсів. Послугуючись термінологією Шейли Фіцпатрик, вони «маніпулювали державою у своїх інтересах» [20, 13-14]. Так, наприклад, «захистивши» себе дозволом на ремонт, що ґрунтувався на «правильних висновках», ігуменя збудувала нову дзвіницю чи підсобні приміщення на території обителі.

В той самий час, декларована у численних директивах політика «ослаблення впливу церковників», що вимагала від районної влади та уповноважених у справах релігій «взяти під усебічний контроль» релігійні організації, часто лишалася виключно на рівні директив та звітів. Прикладом того є «паперовий» контроль за процесом ремонту Микільського собору, коли контролери, що були зобов'язані регулярно оглядати стан будівлі, за два роки «не помітили» нанесення «живописних зображень на 90% поверхні» собору. Ба більше, уповноважені перевіряльники, як і черниці, вдавалися до «хитрощів» аби виправдати свою неефективність перед начальством, звітуючи про «необхідність проведення роботи» для подолання наслідків правопорушень, і забуваючи, що саме вони мали таку роботу проводити аби цих порушень не допустити.

Врешті, у випадку Тамари Захожої, яка «активно сприяла» Церкві та могла підказати священику як «правильно» обійти ті чи інші обмеження, ми можемо навіть говорити про «змову» між монастирем і місцевою владою, що допомагала черницям, яким «на долю випало радше виконувати накази, ніж їх віддавати»,

отримувати те, чого вони хотіли.

Тож ефективність державного контролю за монастирем піддавалася «маніпулюванням», до якого вдавалася ігуменя, халатністю контролюючих органів, а також неформальними стосунками між духовництвом та представниками влади, що часом перетворювало їх на «спільників» у своєрідній «змові».

Примітки

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО). – Ф.4648. – Оп. 5. – Спр. 338. – 120 арк.
2. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 89. – 115 арк.
3. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 100. – 264 арк.
4. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 165. – 89 арк.
5. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 202. – 60 арк.
6. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 239. – 23 арк.
7. *Державний архів міста Києва* (ДАК). – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1361. – 24 арк.
8. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1842. – 171 арк.
9. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 2115. – 6 арк.
10. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 37. – 8 арк.
11. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 52. – 57 арк.
12. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 69. – 53 арк.
13. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 72. – 46 арк.
14. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 76. – 55 арк.
15. *Едлинский Г., Едлинский М.* Любящее Господа сердце: Труды. Проповеди. Воспоминания / Г. Едлинский, М. Едлинский. – К. : Дух і літера, 2004. – 480 с.
16. *Обитель Матушки Великой. Свято-Покровский женский монастырь в г. Киеве: исторический очерк* – Киев, 2014. – 72 с.
17. *Сборник документов и материалов о религии и церкви* / Сост. Г.Ф. Споревой, М.С. Боговесов. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – 248 с.
18. *Штриккер Г.* Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Книга 1 и 2 / Герд Штриккер. – Москва: «Пропилеи», 1995. – 400 с.

19. Яскевич Л. Очерки об истории Свято-Макариевской церкви Киева. Часть 2 / Л. Яскевич [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/4524/>. Доступ – 13.12.2016 г.
20. *Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization / Sheila Fitzpatrick.* – New York: Oxford University Press, 1996. – 386 p.
21. *Fletcher W. A Study in Survival: The Church in Russia, 1927 – 1943 / William Fletcher.* – New York: Macmillan, 1965. – 302 p.

Ферт А.А. К вопросу об эффективности государственного контроля над Православной Церковью на протяжении второй половины 1970-х – первой половины 1980-х годов (на примере Киевского Покровского монастыря)

В этой статье проанализированы вопросы эффективности государственного контроля за православными монастырями Киева в 1970-1980 годах. На основе архивных материалов, автором изучены два случая в Покровском монастыре, на примере которых становятся очевидными слабые стороны политики «ослабление влияния церкви в рамках закона».

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, Украинская экзархат, монастыри, законодательство о религиозных культах, комиссии содействия, стратегии подчиненных

Fert A. About efficiency of state control over Orthodox Church during 2nd half of 1970s – 1st half of 1980s (based on the examples of Kyiv Pokrovsky monastery)

In this article we analyzed the problem of efficiency of state control over orthodox monasteries in Kyiv during 1970s-1980s. Basing on the archival materials, we outlined two cases in Pokrovsky monastery which exemplify weak sides of the «decreasing church influence within boundaries of law»-policy implementation.

Key words: Russian Orthodox Church, Ukrainian Exarchate, monasteries, legislation on religious cults, assistance commissions, subaltern strategies